

ҚАЗАҚ ТІЛНДЕГІ ДИМУНИТИВТЕР КӨРІНІСІ

Токтарбекова Айнур Ерхатовна

tktrbkvaae@gmail.com

Филология факультеті, аударма теориясы мен практикасы кафедрасының магистранты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекші – С.Ж. Тажибаева

Кез келген тілде еркін қалыптасқан сөздермен қатар дайын және өзгермейтін сөйлеу формулалары бар, олар қоршаған ортаға өзінің пікірі мен көзқарасын анық және табиғи түрде білдіру үшін пайдаланылады. Бұл формулалар мен қалыптасқан сөздер белгілі бір жағдайларда өзінің симпатиясын немесе антипатиясын білдіруі мүмкін және көбінесе бұл өз жиынтығында димунитивтіліктің ұғымдық санатын білдіру нысаны болып табылатын құралдардың көмегімен іске асырылады.

Димунитивтіліктің ұғымдық санаты кез келген тілге тән, бірақ қазақ тілінде ол доминант болып табылады. Димунитивті доминантты зерттеу тілдік жүйенің кейбір ерекшеліктерін және тілдік мінез-құлық нормаларын, олардың өзара байланысында анықтауға мүмкіндік береді және зерттеудің өзектілігін негіздейді.

Сөзжасау тәсілдерінің ара қатынасы және олардың өнімділік деңгейі әлемнің әр түрлі тілдерінде бірдей емес, ол қандай да бір тілдің құрылымының ерекшелігіне, оның мәдени-тарихи дамуына байланысты болады. Көптеген тілдерде экспрессивті сөзжасамның атқаратын рөлі соңғы емес. Атап айтқанда, кішірейту жұрнақтарының функционалдық жүктемесі зор [1]. Ең маңыздысы, бір атау әртүрлі туынды формалардың өте көп санына ие болуы мүмкін, сөйлеуші олардың ішінен ең қолайлы мәнмен форманы таңдайды.

Қазақ тілінің сөздік құрамы ресми және семантикалық деривация нәтижесінде негізгі сөздік қорын пайдалану жолымен, сондай-ақ кейбір басқа жолдармен (сөздерді басқа тілдерден алу, белгілі бір жаргондарды жалпыұлттық тілге көшіру, тұрақты сөз тіркестерінің қалыптасуы және т.б.) байытылады [1].

Қазақ тілінің айрықша ерекшелігі оның өзіндік лексикасы болып табылады. Сонымен қатар, қазақ тілінде сөйлеу этикетіне ұқсас эвфемизмдер қолданылады. Эвфемизм - қандай да бір себептермен оның дәрежелігі, қорлауы, немқұрайлылығы және т. б. себепті айтуға ыңғайсыз немесе жағымсыз сөздердің орнына қолданылатын сөз немесе сөз тіркесі.

Қазақ тілі эмоционалды және экспрессивті боялған сөздермен бай. Олар өте айқын және белгілі бір бағалау мәнін білдіреді. Бұл сөздер әртүрлі кішірейте-еркелету немесе үлкейте-төмендету мағыналарды береді.

Сөйлеу этикетімен байланысты қазақ тілінің эмоционалдық лексикасы семантикалық және құрылымдық жағынан әртүрлі. Эмоционалдық бірліктердің тілдік табиғатын анықтау, эмотивтік және экспрессивті сөздердің жалпы және ерекше белгілерін анықтау және сипаттау маңызды практикалық мәнге ие.

«Айтып жіберіңізші», «сіз айтпас па екенсіз», «мархабат» немесе «мархабат етіңіз» деген сөздің эмоциялық бояуы әрқайсымызға белгілі [2]. Біздің тілімізде көшеде, қоғамдық орындарда жиі қолданылатын көптеген қаратпа сөздер бар және осы қаратпа сөздер шеңбері өте кең. Олар арқылы сыпайылық, мейірімділік, мейірбандық сезімдері, қоштасу кезінде өз қарым-қатынасымызды білдіреміз, кез келген адамға алғыс айтамыз немесе әр түрлі өмірлік жағдайларда кешірім сұраймыз [2].

Қазақ тілінде сыпайылық сөйлеу димунитивтің бір бөлігі болып табылады. Мұндай өтініштердің қоғамдық маңыздылығы жалпыға белгілі. Сондықтан, біз сыпайы қарым-қатынас нысанына ерекше көңіл бөлеміз. Ол мінез-құлық мәдениетін ғана емес, сондай-ақ тілдік сана тәрбиесін де айтады.

Қазақ тілінде ең көп тараған жұрнақтар, мамандық иесін білдіреді: *-шы, - шы, -қар, -кер*. Мысалы:

- жүргізуші,
- кәсіпкер,
- зерттеуші,
- өндіруші [3].

Қазақ тілі мейірімділігімен, эмоциялығымен ерекшеленетін жақын адамдарға деген қарым-қатынасқа арналған тұтас жүйесін қалыптастырды. Мысалы, *жаным, алтыным, бауырым, қымбаттым* және т.б.

Қазақ тіліндегі еркелету формаларының бірі *-жан, -еке, -тай, -ш*

аффикстердің туыстық қарым-қатынасының мәні бар сөздер негізінде қалыптасады [4].

Мысалы:

аға	аға <u>жан</u>	аға <u>тай</u>	аға <u>щым</u>
-----	----------------	----------------	----------------

Жасы бойынша үлкендердің кішілерге дәстүрлі сыпайы қарым-қатынасы да жас пен туыстық нұсқауда жиі құрылады. Атап айтқанда, мынадай суффикстер қолданылады:

-м,-ым,-ім	сін <u>лім</u> , іні <u>м</u> , бала <u>м</u>
-шек	іні <u>шек</u>
-қай	бала <u>қай</u>

Жасы бойынша үлкендер кішіге қатысты сыпайы еркелету қаратпа сөздерінің келесі түрлерін қолданады: қарақ, шырақ, қалқа. Олар көбінесе тәуелдік жалғауында қарағым, шырағым, қалқам деп қолданылады [4]. Бірақ, «айналайын» сөзі жиі қолдану нысаны болып табылады. Мысал ретінде:

- «Рахмет, айналайын» - сыпайы, мейірімді,
- «Отыра ғой, айналайын»– сыпайы түрде отыруға шақыру;
- «Көзіңнен айналайын» – еркелету қаратпа сөзі,
- «Қойыңызшы, айналайын»– сыпайы түрде бас тарту [4].

Ересек адамдардың сөйлеуінде туысқандық терминдерінен басқа, сыпайы қарым-қатынастың басқа да түрлері бар. Ересек адамдар тұрмыста тек үлкендерге ғана емес, кейде жас қатарластарына қарап, сыпайы қарым-қатынастың тағы бір түрін пайдаланады. Ол бірінші буынға –ке (-еке) қосымша қосыла отырып жасалынады: *Әбіл-Әбеке, Бақыт-Бәке, Есет-Есеке, Сағидолла-Сәке*. Сондай-ақ, таныстары мен туысқандарына терминмен: *Сейіт аға, Гүлнұр тәте, Райхан ана, Елдос ата* деген сөз айтудың да өзіндік ерекшелігі болып табылады.

Осылайша, әрбір халықтың өтініш формулалары өзінің арнайы айрықшалығына ие. Қазіргі қазақ тілінде сыпайы қарым-қатынас нысаны күрделі және әр түрлі. Қарым-қатынас формулалары адамдар арасындағы қатынас сипатымен, сөйлеушілердің жыныстық, жас, әлеуметтік жағдайын анықтаумен байланысты [5].

Сыпайы қарым-қатынас нысаны сөйлеу этикетінің бір бөлігі болып табылады. Мұндай қаратпа сөздердің қоғамдық маңыздылығы жалпыға белгілі. Сондықтан біз сыпайы қарым-қатынас нысанына ерекше көңіл бөлеміз. Ол мінез-құлық мәдениетін ғана емес, сондай-ақ тілдік сана тәрбиесінің де белгісі айтады. Біздің кез-келгенімізге жасы мен жағдайына қарамастан, қарапайым тілек, жақсы сөз қымбат болады.

Қазақ тілінің сөйлеу этикетімен байланысты эмоционалдық лексикасы семантикалық және құрылымдық жағынан әртүрлі. Эмоционалдық бірліктердің тілдік табиғатын анықтау,

эмотивтік және экспрессивті сөздердің жалпы және ерекше белгілерін анықтау және сипаттау маңызды практикалық мәнге ие.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Жаналина Л.К. Сопоставительное словообразование русского и казахского языков. Алматы 1998: 131 – 134
2. Культура общения у казахов: этикет приветствия и прощания // Этнографическое обозрение. 2007. № 6. С. 105-115.
3. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. М.: Высшая школа, 1989
4. Мусабаева М.Д. Қазақ тіліндегі антропонимикалық аталымдардың этнолингвистикалық сипаттамасы. Алматы 1995. 22 Б
5. Верещагин Е.М., Костомаров В.Т. Язык и культура. М., 1990